

Volum coordonat de
Claudio Leonardi
și
Ferruccio Bertini, Enzo Cecchini, Lucia Cesarini Martinelli,
Peter Dronke, Peter Christian Jacobsen, Michael Lapidge,
Emore Paoli, Giovanni Polara

LITERATURA
LATINĂ
MEDIIEVALĂ
(SECOLELE VI-XV)
UN MANUAL

Ediție nouă cu o actualizare a bibliografiei coordonată de
Francesco Santi
și
Lucia Castaldi, Paolo Chiesa, Silvia Fiaschi, Vera Fravventura,
Roberto Gamberini, Fabio Mantegazza, Rino Modonutti,
Patrizia Stoppacci, Laura Vangone

Cuvânt-înainte la ediția în limba română de Francesco Santi
Traducere și îngrijirea ediției în limba română de Emanuel Grosu

POLIROM
2025

Cuprins

<i>Notă introductivă pentru un manual</i> (Claudio Leonardi)	7
<i>Limitele Evului Mediu</i> (Claudio Leonardi)	9
<i>Cuvânt-înainte la ediția în limba română</i> (Francesco Santi)	13
<i>Nota traducătorului</i> (Emanuel Grosu)	17
<i>Abrevieri</i>	19
Secolul al VI-lea (<i>Claudio Leonardi</i>)	23
Secolul al VII-lea (<i>Giovanni Polara</i>)	39
Secolul al VIII-lea (<i>Michael Lapidge</i>)	61
Secolul al IX-lea (<i>Peter Christian Jacobsen</i>)	93
Secolul al X-lea (<i>Claudio Leonardi</i>)	165
Secolul al XI-lea (<i>Ferruccio Bertini</i>)	183
Secolul al XII-lea (<i>Peter Dronke</i>)	237
Secolul al XIII-lea (<i>Emore Paoli</i>)	303
Secolul al XIV-lea (<i>Enzo Cecchini</i>)	373
Secolul al XV-lea (<i>Lucia Cesarini Martinelli</i>)	419
<i>Indice de personaje și de autori antici și medievali</i>	453

Poeți și erudiți: Milo de Saint-Amand, Heiric d'Auxerre, Sedulius Scotus, Lupus de Ferrières

Alături de istorici îi găsim pe poeții lui Carol cel Pleșuv, care totuși nu au constituit un adevărat cerc la curtea acestuia, ci mai degrabă i-au oferit din exterior, adică din mănăstiri, ceea ce putea să-l încante ca dar vrednic. O caracteristică aparte a lui Carol este faptul că pentru el nu s-au scris poezii care să poată fi puse în relație, prin intermediul imitării autorilor antici, cu literatura panegirică de curte din vremea lui Carol cel Mare, nici nu s-a făcut vreo încercare de a-i transpune în formă literară faptele. Războaiele dintre frați erau, cu siguranță, nepotrivite ca subiect de epos panegiric și erau mai degrabă punctul de plecare al unor lamentații, așa cum au scris Angilbert, altfel necunoscut, pentru înfrângerea de la Fontenoy sau diaconul Florus de Lyon (mort în 860), care a zugrăvit perioada în tonuri sumbre comparând-o cu acea epocă fericită în care domnea doar un *princeps*, în care conciliile ecleziastice se îngrijeau doar de mântuirea credincioșilor, preocupările intelectuale înfloreau și în care domneau dreptul și siguranța hotarelor (*carm.* 28, *MGH – Poetae* 2, 559-564).

Marile poeme ale acestei perioade se ocupă aproape exclusiv de teme spirituale, hagiografie, precepte morale, introducere la lectura Bibliei. Dintre acestea fac parte, de exemplu, și poeziile călugărului Milo de Saint-Amand (mort în jurul anului 871/872); mai întâi, acesta a supus atenției magistrului său Haiminus marea sa *Vita* a Sfântului Amandus, în patru cărți de hexametri, pentru a-i aproba conținuturile de credință și metrica, operă pe care o concepușe ca lectură pentru confrății săi; aprobarea l-a încurajat să o dedice mai apoi lui Carol împreună cu două poezii figurate (*MGH – Poetae* 3, 561-610). Succesul este dovedit de versurile adăugate de un anume Wulfaius, în maniera umaniștilor, pentru a reda aprecierile elogiative ale contemporanilor faimoși; evaluarea sa a fost pe larg împărtășită de criticii moderni, iar poeziile lui Milo, ca și cele ale mai tânărului său contemporan, Heiric d'Auxerre, sunt în forma lor metrică și lingvistică punctul cel mai înalt pe care epoca lor l-a atins și l-a putut atinge. Al doilea mare poem al lui Milo, *De sobrietate* (*MGH – Poetae* 3, 610-675), este dedicat luptei virtuților împotriva viciilor, dar nu personificate epic precum în *Psychomachia* lui Aurelius Prudențiu, ci în stilul unei predici către cititor care este îndrumat cu *exempla* pozitive și negative extrase în prima carte din Vechiul Testament, iar în a doua din istoria Noii Alianțe. La început, Milo se prezintă orgolios ca autor al *Vita S. Amandi*, iar la sfârșit nu uită, ca în *Vita*, să specifice numărul de versuri, cu toată modestia, dar în același timp și plin de orgoliu pentru opera sa, pentru a-i asigura integralitatea. O dedicație către Carol cel Pleșuv îi amintește pe un ton mai degajat pe autorii antici care au prezentat suveranilor poeziile lor, cu succes sau fără recunoaștere, deoarece *Carmina lege carent, si praemia nulla merentur*⁸⁰ (p. 613, v. 35) – vers în care se ascunde apostrofa *Car-le care!*

O hagiografie în hexametri este și opera cea mai importantă a lui Heiric d'Auxerre, povestea episcopului Germanus, patronul mănăstirii sale Saint-Germain din Auxerre.

80. „Poemele n-au niciun rost, dacă nicio răsplată nu merită” – n.trad.

Heiric (841-876/877?) se situează la jumătatea acelei serii de erudiți și autori care în secolul al IX-lea au marcat celebra școală din Auxerre, întrucât a fost elevul lui Haimo, dedicat în special exegezei biblice, și magistrul al lui Remigius d'Auxerre (cca 841-908), căruia îi sunt atribuite numeroase comentarii și glose la opere teologice, la scrieri de gramatică și la autori clasici de școală. Heiric însuși și-a completat formarea sub îndrumarea lui Lupus de Ferrières în științele lumești (*MGH – Poetae* 3, 427, v. 13) și poate chiar la Soisson, unde e posibil să-l fi cunoscut pe Ioan Scotus și tratatul său filosofic *Periphyseon*. Rodul studiilor sale clasice a fost lucrarea *Collectanea*; studiul asupra *Periphyseon*-ului este dovedit de poezia introductivă la a sa *Vita S. Germani* (*MGH – Poetae* 3, 432-436). Această operă a fost începută din dorința lui Lothar, abatele său încă tânăr, unul dintre fiii lui Carol cel Pleșuv. Deoarece Lothar a murit curând (865), în 875 Heiric a dedicat opera tatălui acestuia, Carol, împreună cu două cărți despre miracolele sfântului. Scrisoarea dedicatorie este unul dintre cele mai importante documente ale culturii intelectuale din epocă (*MGH – Poetae* 3, 428-432): Heiric îl laudă pe Carol ca suveran filosof care va avea eternul merit de a fi dovedit față de științele nemuritoare o râvnă nu doar egală cu aceea a bunicului său Carol cel Mare, ci și de a o fi depășit cu o ardoare incomparabilă, fiindcă ceea ce bunicul său trezise dintr-o cenușă mocnită, el ridicase până la stele stimulând cu flacăra meritelor sale și cu autoritatea sa, cu *exempla* și *praemia*. Comparația introduce însă o limitare, fiindcă Heiric amintește și de starea deplorabilă a Regatului Franc din timpul invaziei normande: renașterea, dacă vrem să folosim acest termen, s-a limitat la studiile umaniste, dintre care doar cele filosofice și teologice trezesc interesul nepotului, față de curiozitatea fără limite și de multiplele interese ale lui Carol cel Mare; ridicarea până la stele face aici aluzie la Pseudo-Dionisie. Oricum, Heiric înalță tonul elogiului: Grecia este măcinată de invidie fiindcă a pierdut primul loc în științe; greci și irlandezi vin aici în grupuri, fără să țină seama de primejdiiile mării; la curte ajung studiile cele mai bune despre arte, care deja păreau că vor să părăsească Terra, așa încât *palatium* devine o *scola*: *Quicquid igitur litterae possunt, quisquid assecuntur ingenia, vobis debent*⁸¹.

În plus, *Vita S. Germani* se distinge prin varietatea metrică a prefețelor lirice la cele șase cărți ale sale, în care comparația cu poezia antică (Horațiu) acoperă noi conținuturi. Studiul dificilelor sisteme lirice cantitative, rămas până atunci foarte în urmă față de hexametrul și de distihul elegiac, a cunoscut în această perioadă o înflorire relativă. Mai întâi a fost Walafrid Strabo cel care a utilizat un mare număr de versuri lirice; cam în aceeași perioadă în care a trăit Heiric, apare – poate la Fleury sau la Auxerre – ciclul polimetric de poezie didactică din *Codex Bernensis* 358, care pare să fi avut funcția de memorare a lexicului unor domenii de specialitate (*MGH – Poetae* 4, 242-260). Poezie mnemonică poate fi considerat și ciclul poetic despre calendarul creștin și despre cronologie al lui Wandelbert de Prüm (cca 848), al cărui repertoriu metric coincide în linii mari cu cel al lui Heiric (*MGH – Poetae* 2, 569-622). În sfârșit, tot poeziei didactice îi aparține și manualul prozometric al lui

81. „Ceea ce pot studiile, ceea ce reușesc talentele vi se datorează” – n. trad.

Sedulius Scotus despre educația principelui, *Liber de rectoribus christianis*, ale cărui părți metrice dovedesc o cantitate de versuri lirice analoagă.

Se prea poate ca, atunci când vorbea despre irlandezii care veneau în Franția, Heiric să se fi gândit la Sedulius Scotus și la prietenii săi irlandezi de la Liège, ca și la Ioan Scotus. În afară de lucrările exegetice și gramaticale, Sedulius a lăsat și o vastă producție poetică (*MGH – Poetae* 3, 151-240): este vorba de poeme ocazionale foarte diferite care amintesc de poezia de curte din vremea lui Carol cel Mare și de *carmina* lui Venantius Fortunatus și care dovedesc, ca și culegerea sa de *excerpta*, o atentă cunoaștere a autorilor latini. Multe dintre poezii îi sunt adresate mecenatului său de la Liège, episcopul Hartgar (mort în 855), iar altele împăratului Lothar I și membrilor familiei sale. Sedulius l-a omagiat pe Carol cel Pleșuv cu două opere care, poate, au văzut lumina atunci când Carol, după moartea lui Lothar al II-lea, a avansat pretenții asupra moștenirii, partea septentrională a regatului din mijloc, și s-a încoronat la Metz (869); N. Staubach a încercat să demonstreze că Sedulius i-a dedicat cu această ocazie manualul său referitor la educația principelui. Însă nu în anturajul lui Carol, ci într-o curte episcopală s-a născut această poezie ușoară, de curte, adesea șăgalnică, în care conștiința poetului și clevetirea glumeață care pretinde o răsplătă pentru prestație, încă discretă la Milo de Saint-Armand, sunt atât de prezente la Sedulius Scotus, încât s-a vrut să se vadă în el un precursor al goliardilor din Evul Mediu târziu; trebuie observat și că poezia sa ocazională este conservată aproape exclusiv într-un codice de secol XII.

Pe de altă parte, nici Lupus de Ferrières (cca 805-862), care, judecând cel puțin după tradiție, pare cel mai important filolog și umanist al epocii, nu pare să fi avut o relație deosebit de strânsă cu Carol. Începând din anii de studiu de la Fulda (cca 829-836) a întreținut o bogată corespondență al cărei *corpus* este păstrat într-un manuscris parizian care provine de la Fleury. Prin intermediul măștrilor săi Adalbert de Ferrières și Rabanus Maurus, el se înscrie în marea tradiție a magiștrilor și erudiților carolingieni, care se întinde de la Alcuin până la Remigius d'Auxerre. De Carol cel Pleșuv s-a apropiat mai întâi cu o curtenitoare umilință (*ep.* 38), dar foarte curând s-a plâns într-o scrisoare de sustragerea unei proprietăți care îi lăsase pe călugării săi în grave dificultăți materiale; sunt apoi unele scrieri de avertizare care îl îndeamnă pe rege la îndeplinirea îndatoririlor sale, în felul manualelor pentru principii – *ep.* 64, 2: *cur enim regium nomen praetenditis, si regnare nescitis?*⁸² –, și trimiterea, la fel ca la Freulf, la istoria imperială romană, în special la Traian și Theodosiu, pentru a vedea *quae vobis vel imitanda sint vel cavenda*⁸³ (*ep.* 93, 4). O dată îl vedem pe Carol cerându-i niște cărți, ceva edificator pentru Postul Mare, precum o predică a Sfântului Augustin împotriva abuzului și a încălcării jurământului (*ep.* 96, 2). Zelul său pentru *mundana*, pentru studiile lumești (adică pentru textele de autori latini), se exprimă în scrisorile destinate altora, precum Gottschalk de Orbais – cu privire la doctrina despre predestinare a acestuia a luat, pe scurt, poziție din dorința lui Carol –, Prudentius de Troyes, Marcovald de Prüm, călugărul Altuin sau Eginhard.

82. „Căci de ce ațișți un nume regal, dacă nu știți să domniți?” – n.trad.

83. „Ceea ce voi trebuie fie să imitați, fie să evitați” – n.trad.

Prima mare scrisoare adresată lui Eginhard, care conține solicitarea prieteniei și a unor cărți, elogiul operei *Vita Karoli Magni* și o lamentație cu privire la decăderea studiilor, se află, nu întâmplător, la începutul întregii culegeri (*ep.* 1). Lupus și-a continuat căutarea de texte antice de încredere chiar și în timpul unei șederi la Roma; imediat după aceea, a cerut papei Benedict al III-lea (855-858) manuscrise pentru *De oratore* a lui Cicero, ca să corecteze manuscrisul său pe care îl copiasse de la Eginhard, pentru *Institutio* a lui Quintilian, pentru comentariul lui Donatus la Terențiu și pentru alte opere (*ep.* 203, 4). Au fost identificate o duzină de codice ale sale, în parte scrise de el însuși, în parte pur și simplu dotate în margine cu variante și note textuale, fapt ce constituie o remarcabilă mărturie de activitate filologică în perioada carolingiană (Bischoff, III, 63-69).

EPILOG: NOTKER BALBULUS

Literatura latină din secolul al IX-lea este totuși mult mai bogată decât ceea ce am prezentat. De exemplu, dintre poeți lipsesc nume precum Engelmod (Engelmodus Suessoniensis), Audradus (Hardradus) Modicus și Paulus Alvarus (Cordubiensis) care a încercat să scrie versuri latine la Cordoba, în îndepărtata Spanie musulmană, și s-a certat pentru credința sa creștină cu prietenul său Eulogius de Cordoba și de Toledo în scrieri în proză; lipsesc poezii hagiografice anonime sau epigrame, precum cele din culegerea de la mănăstirea Saint-Riquier (Centula), sau marele poem despre Carol cel Mare al necunoscutului Saxo; lipsește Abbo de Saint-Germain-de-Près care a încheiat poezia secolului cu propriul poem, care ajunge până în 996, despre luptele cu normanzii de la porțile Parisului, și care nu a avut niciun carolingian pe care să îl cânte ca erou: salvatorul era mai degrabă Odo (Eudes), primul rege al viitoarei case a Capetienilor. Și Ioan Scotus, ca mai toți cărturarii epocii, a scris poezii latine care, prin ideile lor și prin numeroasele vocabule grecești care se întâlnesc, lasă să se întrevadă activitatea sa de traducător și dau mărturie de un raport de apropiere umană față de rege: pentru el se înalță rugi prin aceste poezii, fără ca totuși să fie adulat. În parte, acele poezii au fost neglijate ca ne semnificative, în parte au fost foarte elogiate: „Poezia lui Ioan Scotus este de o frumusețe complet nouă, caracterizată prin absența oricărui artificiu, elevația și grandoarea viziunii cosmice exprimate într-un limbaj simplu, clar și precis”; cu el „poezia de curte” se ridică la un nivel pe care ulterior nu îl va mai atinge niciodată (Bezzola, 205). Nu poate fi uitată nici bogata producție ritmică latină, în general anonimă, care în cea mai mare parte a fost păstrată în unele ample culegeri manuscrise care provin din Aquitania sau de la Sankt Gallen, chiar dacă unele fragmente ne-au parvenit izolate pe pagini goale sau pe marginea unor codice, precum celebrul cânt al gardienilor de la Modena: *O tu, qui servas armis ista moenia...*⁸⁴ (MGH – *Poetae* 3, 702-706).

84. „O, tu, care cu arme păzești aceste ziduri...” – n.trad.

În ceea ce privește proza latină, trebuie semnalat un îndelungat filon de scrieri de specialitate al cărui început se află în bogata literatură de exegeză biblică, care, în pofida caracterului său în mare măsură compilator, știe și să strălucească cu o lumină proprie și nu exclude texte, precum Evanghelia după Ioan, care, din cauza dificultății lor și a autorității comentatorilor anteriori, păreau să excedeze competența urmașilor. Au apărut texte de explicare a liturghiei, precum cel al lui Smaragdus de Saint-Mihiel (Smaragdus Sancti Michaelis) sau Amalarius din Metz (cca 775-850); Amalarius, care a activat la curtea lui Ludovic cel Pios și i-a dedicat acestuia scrierea sa *De ecclesiasticis officiis*, a aplicat și liturghiei interpretarea alegorică și a dezlănțuit astfel violenta reacție a lui Agobard și Florus de Lyon. În hagiografie, la vechile și noile vieți de sfinți s-au adăugat relatările translațiilor, pentru care Eginhard furnizase un model, și așa-numitele martirologii „istorice”, ca urmare a unei inițiative a lui Beda, care au completat puținele indicații din calendare cu rezumate ale Patimilor (*Passiones*) sau cu istorii ale sfinților, martirilor sau personajelor care și-au mărturisit credința; genul a fost practicat de Rabanus Maurus, Florus de Lyon, Ado de Vienne, Usuardus de Saint-Germain-des-Prés și chiar Notker Balbulus. În încercarea de a înțelege și sistematiza totalitatea cunoașterii și a lumii s-au confruntat Rabanus Maurus și Ioan Scotus, cel dintâi cu opera *De universo/De rerum natura*, în tradiția lui Isidor de Sevilla, cu scopul de a face vizibilă semnificația ascunsă a lucrurilor prin intermediul interpretării etimologice și alegorice, cel de-al doilea cu ale sale patru cărți de *Periphyseon/De divisione naturae*, în care clasifică *natura* drept concept general a tot ceea ce, potrivit criteriilor formale și de conținut, este și nu este, și încearcă să o organizeze sistematic prin dezbateri filosofică. Cu privire la fiecare știință din cadrul artelor liberale (*artes liberales*) e suficient să amintim aici bogatele comentarii la gramaticienii antici și noul gen al studiului de gramatică; studierea gramaticii latine, adusă poate printre franci de către irlandezi și anglo-saxoni și în care chiar și în secolul al IX-lea s-au distins magiștri irlandezi, a fost punctul de pornire al reformei carolingiene. Esența și scopul acestei reforme, ale acestei „renașteri”, nu era dezvelirea și eliberarea individului de reguli, ci, dimpotrivă, introducerea și stabilirea de norme valide, atât în limbă, cât și în viața spirituală sau în drept.

Chiar toate acele opere intitulate *institutio* sau *admonitio*, care vizează pregătirea morală a indivizilor sau a grupurilor de laici și clerici, pot fi considerate ca expresie a acestei dorințe de reguli și constrângeri. Dintre acestea fac parte manualele pentru principii, ale căror autori sunt Smaragnus de Saint-Mihiel, Jonas de Orléans, Sedulius Scotus și Hincmar de Reims; poate că Smaragdus i-a adresat lucrarea sa *Via regia* lui Ludovic cel Pios (înainte de 825), iar Jonas pe a sa *De institutione regia*, puternic marcată de exigențele reformiste ale Conciliului din Paris din 829, lui Pepin de Aquitania (831). Manuale mai generale fuseseră deja compuse la finalul secolului al VIII-lea de Paulinus de Aquileia (*Liber exhortationis*, 796/799, pentru comitele Eric de Friuli) și Alcuin (*De virtutibus et vitiis* pentru comitele Wido), cărora le-a urmat Jonas cu o *Institutio laicalis*; clericilor li se adresa în schimb *De institutione clericorum* a lui Rabanus Maurus (819) și *Diadema monachorum* a lui Smaragdus. Din punct de vedere formal, capodopera a fost cu siguranță deja amintitul prozimetru al lui Sedulius Scotus; cel mai sentimental și mai impresionant este însă *Liber manualis*

cu care contesa Dhuoda, soție a celui Bernard de Septimania atât de disprețuit de Radbertus, i s-a adresat în 841/843 fiului ei Wilhelmus, cu un ton prevenitor. Este o carte remarcabilă, care începe într-o manieră precaută, ezitantă și în același timp cu gravitate, adăugând mereu noi titluri și preambururi, și care, cu profunde cunoștințe biblice și patristice, îi explică fiului raportul corect față de Dumnezeu și de superiorii pământești și îi arată calea către *beatitudines*⁸⁵ printre dificultăți și ispite. Întregii opere și fiecărui capitol Dhuoda le-a adăugat mereu cu grijă noi avertismente, sfaturi și gânduri, ca și cum ar fi încercat întotdeauna să amâne încheierea. Din punct de vedere lingvistic, întâlnim fragmente mai elegante sub aspect stilistic, uneori cu un registru poetic și fraze complexe, alături de construcții vizibil neîndemânatic și „barbarizări” datorate limbii vulgare, ale căror explicare și tratare editorială duc întotdeauna la controverse erudite.

Nu am menționat până acum mănăstirea Sankt Gallen, cu o tradiție bogată, care și-a trăit perioada sa de glorie în a doua jumătate a secolului al IX-lea, în vreme ce decăderea politică a imperiului devenea din ce în ce mai rapidă. Ratpert (Ratpertus Sangallensis), magistrul și autor al primei părți a istoriei mănăstirii, *Casus S. Galli*, Notker Balbulus și elevii săi Waldus, Solomon (al III-lea de Konstanz) și Hartmannus, Tuotilus (Tuotilus Sangallensis), versatilul artist, precum și magistrul lor Iso (Iso Sangallensis) și cei doi irlandezi a căror *peregrinatio* s-a încheiat la Sankt Gallen au redat tabloul acelei epoci zugrăvite cu atâta dragoste de către Ekkehardus al IV-lea din secolul al XI-lea în continuarea sa la *Casus*. Notker (cca 820-912), pe care W. von de Steinen l-a împodobit cu titlul de „Poet”, este podoaba mănăstirii Sankt Gallen din perioada carolingiană. El însuși a vorbit despre sine cu multă simplitate: *ego balbus et edentulus, non ut debui, circuitu tardiore diutius explicare temptavi*⁸⁶ – cuvinte care nu doar că fac aluzie la defectul său, ci îl și interpretează ca pe un semn exterior al unei fundamentale imposibilități lingvistice și intelectuale fie de a aborda o temă, fie de a-l lăuda pe Dumnezeu. În ciuda acestui fapt, a știut să vorbească precum puțini contemporani ai săi. Activitatea sa de profesor și scriitor de documente este amintită în special în a sa *Carte de formule* pentru episcopul Solomon al III-lea de Konstanz, odinioară elevul său, care este o culegere de formulare de documente și de epistole, scrisori și poezii proprii către Waldus și Solomon. Opera este precedată de *Notatio de viris illustribus*, o listă de opere remarcabile care, în pofida titlului, nu este concepută ca un catalog de scriitori, în tradiția Sfântului Ieronim, ci simplifică și aduce la zi pentru Solomon introducerea sistematică la studiul Bibliei din *Institutio divinarum litterarum* a lui Cassiodor. Notker și-a arătat marele său talent narativ când Carol al III-lea cel Gros a vizitat Sankt Gallen în 883: a ascultat de la el unele povestiri despre străbunicul său Carol cel Mare, deoarece acesta dorea să le aibă scrise. Notker a reunit ceea ce auzise de la călugărul Verinbertus, de la tatăl acestuia Adalbertus și de la alții; prima carte se ocupa de *religiositate et ecclesiastica domini Karoli cura*⁸⁷,

85. „Fericiri” – n.trad.

86. „Eu, bălbăit și știrb, am încercat să explic mai îndelung printr-un ocol mai zăbavnic, nu cum a trebuit” – n.trad.

87. „Despre religiozitatea și grija față de Biserică a stăpânului Carol” – n.trad.